

Тетяна Панченко

ПОЛІТИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА В СИСТЕМІ
РЕГІОНАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН:
ОГЛЯД КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

T.Panchenko. Region political science in the system of regional and political sciences: review of conceptions. The article attempts to define a place of political regional science in system of regional and political sciences, as well to systemaze of its conceptions. Analysis of different regional and political disciplines specifies a subject of political regional science, which studies social and political relations between the center and regions as well political processes in regions. It is determined discipline's conceptions that bases on explanation of territory and sovereignty phenomenon.

Політична регіоналістика як наукова дисципліна, що вивчає регіон як складне соціально-економічне і політичне утворення, будучи відносно молодою галуззю наукового знання, набуває визнання на Заході і в Росії. Зароджена після Другої світової війни, коли світове державне будівництво почало пошук удосконалення демократичних форм влади, сьогодні під впливом, з одного боку, інтернаціоналізації, з іншого — локалізації суспільного життя, що спричиняють передання частки державного суверенітету на наддержавний і субнаціональний (регіональний) рівні, вона відчуває новий імпульс для стрімкого розвитку.

Значний інтерес до політичної регіоналістики виявляють у своїх працях російські дослідники — І. Бусигіна, В. Гельман, Н. Медведєв, В. Риженков, Р. Туровський та ін., вітчизняні дослідники — С. Бугай, З. Варналій, Я. Верменич, М. Долішній, В. Кравців, М. Лендел, В. Лісничий, Г. Макаров, І. Студеннікова та ін. При цьому далеко не усі вони поділяють думку про статус політичної регіоналістики як окремої науки, вважаючи, що вона є спробою діалогу між регіональними напрямками, що існують у межах різних дисциплін. Наша публікація *націлена* на визначення місця і ролі політичної регіоналістики в системі регіональних та політичних наук та систематизацію основних концептуальних підходів, на які спирається ця наукова дисципліна.

Визначаючи роль політичної регіоналістики в системі наук про регіони та політику, слід зазначити, що первинним, базовим поняттям, яке окреслює обширну галузь досліджень, об'єктом яких є регіон, виступає поняття «*регіональних досліджень*». Будь-яке дослідження можна вважати регіональним, зазначає російський регіоналіст Р. Туровський, у тому разі, якщо воно спирається принаймні на один з двох принципів: принцип диференціації, який передбачає вивчення регіональних розбіжностей одного й того ж явища; принцип локалізації, який передбачає вивчення чітко визначених та обмежених місцевістю комплексів різних явищ в їх взаємозв'язку¹. Отже, просторовий вимір явищ будь-якого походження становить предмет регіональних досліджень.

Регіональні дослідження соціально-гуманітарного профілю об'єднує поняття «*регіональної науки*» (region science), яка вивчає просторовий вимір соціальних, економічних, політичних та поведінкових явищ, або «*регіоналістики*» (слово є результатом словотворення, що відбулося в слов'янських мовах, отже, не має прямого перекладу на інші мови).

Таким чином, *регіоналістика* являє собою сукупність дисциплін і напрямів, методологічних підходів та методичних прийомів,

об'єктом дослідження яких є регіон. До них належать: регіонаознавство, регіонологія, а також регіональна економіка, регіональна етнографія, регіональна соціологія, регіональна демографія, регіональне природовикористання тощо.

Досить популярним напрямом досліджень є *регіонаознавство* — галузь наукових знань, яка вивчає територіальну організацію господарства і життєдіяльності населення. Вона має на меті вивчення специфіки соціально-економічного, політичного, культурного, етноконфесійного, природного, екологічного розвитку соціально-економічних регіонів усіх рівнів². У зв'язку з тим, що предметне поле регіонаознавства охоплює широкий спектр питань теорії та практики розвитку макро-регіонів світу, регіонаознавство не завжди відносять до регіоналістики.

Науковою дисципліною, що вивчає особливості розвитку регіону як частини країни, вважають *регіонологію*. Її визначають як науку, що вивчає закономірності системного, економічного, соціального, політичного, духовного функціонування і розвитку територіальних соціумів, форми і методи регулювання цих процесів. Вона досліджує системність цілісного відтворення соціального життя на конкретній території³.

Інші напрями досліджень зазвичай є субдисциплінами, теоріями середнього рівня економіки, соціології, етнографії, демографії, політології та ін. Водночас усі вони є складовими регіональної науки та орієнтуються у своїх дослідженнях на міждисциплінарні підходи.

У межах політичної науки близьким напрямом досліджень виступає *політична географія*, яка вивчає просторову організацію політичного життя, територіальне сполучення політичних сил, вплив географічного фактора на політику та політичні інституції⁴. Вважають, що саме у її лоні зародилася політична регіоналістика, так само як геополітика й електоральна географія. Але сьогодні політична регіоналістика виступає як самостійна щодо політичної географії дисципліна. Якщо політична географія робить акцент на застосуванні спеціальної методології, що розроблена в теоретичній географії, то політична регіоналістика, будучи частиною регіональної і політичної науки, робить акцент на політичних інститутах, явищах та процесах, які виступають об'єктом політології, передбачаючи комплексне використання географічних і політичних методів.

До того ж, політична регіоналістика є близькою до такого напрямку політичної науки, як *порівняльна політологія*, в основі якої лежить виявлення подібностей або відмінностей політичних інститутів процесів і явищ з метою їх кількісної й якісної характеристики, класифікації, впорядкування і практичного використання в іншому

соціополітичному середовищі⁵. Більше того, політичну регіоналістику іноді розглядають як частину порівняльної політології, відмінність якої полягає у рівні порівняльних досліджень (якщо порівняльна політологія займається кроснаціональними дослідженнями, то політична регіоналістика — кросрегіональними)⁶.

Поряд із категорією політична регіоналістика вживають поняття *регіональна політологія*. Остання орієнтована на регіональні дослідження, що використовують принцип прямого перенесення політичних методів на рівень окремих регіонів. Тому предметна галузь «регіональної політології» є більш вузька, ніж відповідна галузь «політичної регіоналістики».

Нарешті, характеризуючи *предмет* політичної регіоналістики як наукової дисципліни, слід зазначити, що вона об'єднує дослідження як макрополітичних процесів на регіональному й місцевому рівнях (вивчення динаміки політичних процесів, режимів, формування еліт, характеру розташування політичних сил, політичної поведінки тощо), так і специфічних аспектів регіонального й місцевого управління, пов'язаних із процесами загальнонаціонального масштабу. Р. Туrowsький у зв'язку з цим вказує на вертикальний та горизонтальний виміри політичної регіоналістики. У межах першого досліджуються політичні відносини між центром і регіонами, а у межах другого — політичні процеси та явища у самих регіонах⁷. При цьому, комплексні зв'язки явищ на певній території не дозволяють розглядати обраний об'єкт у відриві від інших, політичні явища — у відриві від економічних і культурних. Тому використання міждисциплінарного підходу у вивченні політичних процесів у регіональному розрізі виступає важливою ознакою політичної регіоналістики.

Концептуальні підходи, на яких ґрунтуються політико-регіональні дослідження, спираються на пояснення території і суверенітету як двох невід'ємних атрибутів держави. Йдеться, з одного боку, про концепції просторових систем та політико-територіальної організації суспільства, з іншого боку — про теорії суверенітету і розподілу влади. Перші пояснюють природу територіальності та причини регіоналізму, другі — вплив регіональної структури держави на функціонування політичних інститутів.

Територія як невід'ємний атрибут держави вивчається рядом концепцій переважно політико-географічного походження, які орієнтовані на дослідження 1) неоднорідності (гетерогенності) території; 2) ієрархічності території; 3) еволюції території.

На першому аспекті акцентується увага у межах просторово-часового підходу, витоки якого пов'язують з іменами К. Ріттера, А. Геттне-

ра. Зокрема, німецький географ А.Геттнер на основі ідей І. Канта і К. Ріттера про «заповнення простору» створив хронологічну концепцію (науку про місцевість). Суть її полягає у тому, що географія досліджує території різного розміру лише з просторової точки зору, тобто з точки зору взаємодії об'єктів різного походження в певний час, що її «наповнюють».

Пізніше проблеми просторових закономірностей вивчали як іноземні, так і радянські вчені, передусім автор *концепції позиційного принципу* Б. Родоман⁸. Відповідно до цього принципу суттєві властивості об'єктів (у тому числі політичні) залежать від їхнього положення у просторі. Б. Родоман виходив з того, що існує «локальний оптимум», у якому усі об'єкти знаходяться під впливом сили («позиційного тиску» або «тиску місця»). Ця сила виникає у тому разі, якщо об'єкти не перебувають у точці свого територіального оптимуму й змушує об'єкт переміщуватися у просторі. Як наслідок, найбільш активні об'єкти змінюють своє положення, а непристосовані до змін об'єкти зникають.

Напрямок регіональних досліджень, пов'язаний з ієрархією територіальних об'єктів, передбачає дослідження таких відносин між ними, що призводять до співпорядкування. Ці дослідження спираються на концепції центротворення і перифералізації, на яких ми зупинемося далі, а також уявлення про державу як таксономічну категорію політичного простору. Виявляється, що таксономічна теорія класифікації складних галузей дійсності, що мають ієрархічну будову, може бути застосована до політичного простору. Виокремлення таксонів різного рівня та масштабу у політичному просторі передбачає побудову ієрархії за схемою макрорівень — мезорівень — мікрорівень, де макрорівню відповідає глобальний рівень існування територіальних макроструктур світового масштабу, мезорівню — рівень окремої держави, а мікрорівню — субнаціональні та локальні рівні у межах певної держави. Саме субнаціональні політичні структури знаходяться у центрі уваги політичної регіоналістики.

Для третього напрямку регіональних досліджень, який орієнтований на вивчення процесів еволюції території, беручи до уваги структуру неоднорідності та ієрархічності, що змінюється у часі, може бути корисна методологія, що напрацьована у межах *функціоналістського підходу*, що представлений Ж. Готтманом і Р. Хартшорном. Вони розглядають державу як консолідовану територіальну систему і шукають фактори цієї консолідації і способи підтримки територіальної цілісності і стабільності. Концепція Ж. Готтмана розглядає динаміку національних політичних систем у контексті двох процесів — фрагментації й інтеграції. Перший передбачає різного роду взаємодію,

обмін ідеями, людьми, товарами і викликає нестабільність; другий уособлює собою систему символів, державну ідеологію, яка, як відомо, посилює стабільний порядок⁹. Такий підхід до держави дозволяє розглядати національну політичну систему як мозаїчне утворення, що складається із регіонів. Аналіз внутрішньодержавного різноманіття розкриває дроблення національних політичних систем на регіони, акцентуючи їх фрагментацію. З іншого боку, існування будь-якої держави як єдиного цілого, крім державного примусу, забезпечується за допомогою інтегративної ідеології і взаємної зацікавленості регіонів один в одному. Отже, кожна держава, відповідно до функціоналістського підходу, є системою, регіони якої перебувають у стані динамічної рівноваги, і інтеграція врешті-решт переважає над фрагментацією.

Окрім того, можна виокремити низку концепцій, які пояснюють природу та еволюцію політико-територіальних розшарувань економічними або (та) культурними факторами.

Економічний детермінізм у поясненнях неоднорідності та ієрархічності території держави властивий *марксизму*. К. Маркс і Ф. Енгельс головним фактором, що визначає територіальне розташування політичних сил, вважали зміни і розбіжності у способі виробництва. Продовжуючи марксистську традицію, радянська політична географія у територіальних розбіжностях вбачала провідну роль виробництва, не залишаючи поза увагою «надбудовні» процеси (особливості розміщення національних і релігійних меншин, певних соціальних груп тощо).

До культурного детермінізму тяжіє цивілізаційний підхід у поясненні політико-територіальних проблем, а саме — концепція «зіткнення цивілізацій» відомого американського політолога С. Гантінгтона. У однойменній праці автор обґрунтовує неминучість зіткнення цивілізацій і конфліктів за лініями їх розломів, які, на думку вченого, розгортатимуться на мікро- і макрорівні. Політичну регіоналістику цікавить мікрорівень, тобто зіткнення цивілізацій як загроза внутрішньої стабільності держави. Це припущення стосується держав, які у своїй класифікації дослідник визначає як «розколоті» і «розірвані». «Розколоту» країну, де основні групи належать до двох або більше цивілізацій, сили відштовхування розколюють на частини, які притягаються до цивілізаційних магнітів інших суспільств. «Розірвана» країна, за Гантінгтоном, має одну пануючу культуру, що співвідноситься з однією цивілізацією, але її лідери прагнуть до іншої цивілізацій. На відміну від людей з «розколотих» країн люди з «розірваних» країн погоджуються з тим, хто вони, але не погоджуються з тим, яку цивілізацію вважати своєю¹⁰.

Серединним підходом, який враховує як економічні, так і культурні фактори в поясненні внутрішньодержавних відносин, можна вважати концепції структури просторових систем за моделлю «центр — периферія». Одні автори наголошують на провідній ролі економіки у відносинах центру і периферії, інші — культури, треті враховують обидва фактори.

На провідній ролі економічного чинника внутрідержавної ієрархізації наголошують автор теорії поляризованого розвитку Ф. Перру, класик теорії «центр-периферія» Дж. Фридман, а також засновник теорії внутрішнього колоніалізму М. Гехтер. Зокрема, ієрархічність територій держави, за М. Гехтером, визначається спеціальними індикаторами: сировина, яку виробляє периферія і переробляє центр; міграційні потоки, які постачає до центру периферія у вигляді некваліфікованої робочої сили, отримуючи в обмін слабкий потік фахівців, що займають провідні позиції на периферії. Формальні показники поліпшення соціальних умов на периферії тлумачаться як свідчення «турботи» центру про відтворення робочої сили. Ієрархічність територіальної структури стимулює етнічну конфліктність на його периферії, що зумовлює виникнення етнорегіональних рухів¹¹.

У дослідженнях за схемою «центр — периферія» Е. Шилза центром названа та частина суспільства, де зосереджена влада, а периферією — та частина суспільства, над якою влада здійснюється. Центр, за автором, є «явищем царства ідеалів і цінностей», його система цінностей має консенсусне значення, хоча прихильність до неї стає розмитою на периферії¹². Отже, Шилз не лише акцентує увагу на вирішальній ролі еліти у процесі ієрархізації, але й суттєво тяжіє до культурного детермінізму у поясненні внутрішньодержавних взаємин.

У культурологічну площину дію моделі «центр-периферія» переводить теорія розповсюдження політичних інновацій Т. Хегер-странда. Він вважає, що центр виробляє інноваційну політичну культуру, а периферія відтворює традиційну політичну культуру, старі, звичні зразки. Розповсюдження нових явищ політичного життя упродовж території або «дифузія інновацій» відбувається неоднаково: вони можуть, так би мовити, «захоплювати все більшу територію» або «проходити повз»¹³.

Економіка і культура у дослідженнях структури просторових систем за моделлю «центр-периферія» поєднана у концепції державного будівництва С. Роккана¹⁴. Вона побудована на твердженні, що центроутворення і перифералізація — два базові процеси, які відбуваються у просторових системах. Центри С. Роккан визначає як привілейовані місцевості на території, що мають такі ознаки: наявність володарів

військових, адміністративних, економічних та культурних ресурсів; проведення зборів людей для ритуальних церемоній з метою підтвердження своєї лояльності; найбільша пропорція економічно активного населення, що займається обробкою й обміном інформації. Окрім того, центри — це місцевості, що надають послуги, та вузлові пункти комунікаційної мережі. Вони виконують функції політичного контролю, економічного володарювання та культурної стандартизації. Периферія, за С. Рокканом, навпаки, залежна, контролює, у кращому разі, лише свої ресурси та відчуває вплив випадкових факторів навіть на віддалених ринках, вона ізольована від усіх інших територій, крім центральної, й мало сприяє комунікаційному потоку всередині території, її культура малозначуща, фрагментарна й обмежена. У всіх цих сферах периферія залежить від одного (моноцефальні структури) або кількох центрів (поліцефальні структури).

Сучасний американський вчений І. Валлерстайн, відомий як засновник світ-системного підходу, пропонує потрібну стратифікацію території: «центр–напівпериферія–периферія». Напівпериферія розглядається ним як проміжна ланка між центром і периферією, поєднує риси першого і другого, експлуатується ядром, але експлуатує периферію. Використовуючи тріаду Валлерстайна «центр–напівпериферія–периферія», структура країни має такий вигляд: керівний центр (столиця), субцентри або адміністративні центри, які мають обмежені функції самоврядування, і підлегла периферія, де функції місцевого самоврядування ще більш обмежені.

Інший спектр концепцій, пов'язаний з інтерпретацією класичної теорії політичного суверенітету та вертикального розподілу влади, становить інтерес для політичної регіоналістики з точки зору пояснення впливу регіональної структури держави на функціонування політичних інститутів.

Класична *теорія політичного суверенітету*, що базується на уявленнях Ж. Бодена, Ж.-Ж. Руссо та Т. Гоббса і становить основу сучасного розуміння суверенітету як верховенства влади всередині країни та її незалежність від влади будь-якої іншої держави, була суттєво переосмислена у працях А. де Токвіля, О. Гамільтона, Дж. Джея, Дж. Медісона, Т. Джеферсона та В. Острома. Для них суверенітет уже не є чимось неподільним та невідчужуваним, а навпаки, заради втілення в життя демократичного ідеалу він має бути поділеним таким чином, щоб жодний інститут, посадова особа чи рівень урядування не мали необмежених повноважень. Таким чином усі ці автори доводять необхідність децентралізації влади і її вертикального розподілу, будуючи свої аргументи передусім на прикладі досвіду

Сполучених Штатів. Зокрема, американський просвітител ь Т. Джефферсон систему управління державою вбачав як єдність різних рівнів: 1) загальної федеральної республіки для усіх питань, що стосуються зовнішньої і федеральної політики; 2) республіки штату, що має відношення виключно до наших громадян; 3) окружної республіки, що опікується справами та інтересами округу; 4) районної республіки для дрібних, але водночас важливих місцевих питань¹⁵. Усі ці рівні поєднуються, за Джефферсоном, завдяки тому, що кожному громадянину особисто доручається управління народними справами.

Спроби перенесення ідеї вертикального розподілу влади в умови унітарної країни здійснювалися М. Даймондом та іншими. В цьому ж руслі спрацьовує теорія співсуспільної демократії А. Лейпхарта¹⁶, яка пропонує рецепт політичної стабільності у багатоскладовому суспільстві — суспільстві, що розділене «сегментарними протиріччями», які існують там, де політичні протиріччя збігаються з лініями соціального розділу суспільства. Згідно з Лейпхартом, вертикальний розподіл влади за умов співсуспільної демократії відцентрові тенденції, характерні для багатоскладового суспільства, урівноважує установками на взаємодію і відповідну поведінку лідерів різних сегментів суспільства. При цьому розподіл влади поширюється не лише на формальні гілки влади, але й на неформальні політичні підструктури (партії, групи інтересів, засоби комунікації). Запорука стабільності, за Лейпхартом, полягає у частково збіжній належності.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що регіон є об'єктом дослідження багатьох дисциплін і напрямів, методологічних підходів та методичних прийомів, які об'єднує категорія «регіональні дослідження». Регіональні дослідження соціально-гуманітарного профілю об'єднуються поняттям «регіональної науки» або «регіоналістики», яка вивчає просторовий вимір соціальних, економічних, політичних та поведінкових явищ. При цьому регіон виступає об'єктом та рівнем політичного аналізу виключно у предметних межах політичної регіоналістики. Вона об'єднує у собі дослідження як макрополітичних процесів на регіональному й місцевому рівнях, так і специфічних аспектів регіонального й місцевого управління, пов'язаних із процесами загальнонаціонального масштабу.

Концептуальні підходи, на основі яких базується політична регіоналістика, спираються на пояснення двох невід'ємних атрибутів держави і території і суверенітету. Перші концепції просторових систем та політико-територіальної організації суспільства орієнтовані на дослідження неоднорідності, ієрархічності території та еволюції території й тією чи іншою мірою враховують економічні або (і) культурні

фактори у поясненні природи та підвалин регіональності, причини виникнення регіоналізму і передумов регіоналізації. Другі інтерпретації теорії суверенітету та розподілу влади доводять необхідність децентралізації влади і її вертикального розподілу, визначаючи тим самим вплив регіональної структури держави на функціонування політичних інститутів.

¹ Туровский Р. Политическая регионалистика: Учебное пособие. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006.

² Богорад О.Д. Регіональна економіка: Словник-довідник / О. Д. Богорад, О.М. Тевелєв, М. В. Підмогильний. — К., 2004. — С. 231.

³ Там само.

⁴ Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К.: Генеза, 2004.

⁵ Там само. — С. 526—527

⁶ Туровский Р. Политическая регионалистика: Учебное пособие. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006. — С. 25.

⁷ Там само — С. 21.

⁸ Родоман Б. Б. Территориальные ареалы и сети: Очерки теоретической географии. — Смоленск: Ойкумена, 1999. — С. 77.

⁹ Gottman J. The political partitioning of our world: an attempt at analysis / J. Gottman // World politics. — 1952, №4, — P. 512—519.

¹⁰ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. — М., 2003. — С. 209.

¹¹ Hechter M. Internal Colonialism: the Celtic Fringe in British National Development/ M. Hechter. — London, Routledge, 1975.

¹² Цит. за: Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы // ПОЛИС. — 1992. — №12. — С. 223.

¹³ Hagerstand T. The Propagation of the innovation waves / T. Hagerstand // in Readings in Cultural Geography. Ed. by Philip L. Wagner and Marvin W. Mikesell. Chicago and London, The University of Chicago press, 1962.

¹⁴ Див.: Роккан С. Измерение процессов формирования государства и создания нации: возможная парадигма для исследования вариаций в пределах Европы // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 3. — Харьков: Константа, 2005. — С. 182—217.

¹⁵ Цит. за: Сытин А. Г. Политическая философия демократии: вклад Томаса Джефферсона // ПОЛИС. — 2008. — № 1. — С. 158.

¹⁶ Див.: Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы. — С. 217—225.